

<https://doi.org/10.33402/DSSG.2024-214-230>

Світлана Богдан

Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

Перемикання кодів „літературна мова – діалект” в епістолярному спілкуванні родини Косачів

Домінантною стильовою ознакою епістолярного спілкування мовознавці узвичаєно визначають його спонтанність. Не менш суттєвою рисою можна вважати також використання і адресантами, і адресатами двох форм загальнонародної мови: і літературної, і діалектної, тобто відбувається закономірний процес перемикання цих двох мовних кодів (із різними обсягами їх експлікації, з виразною перевагою літературного мовлення, якщо йдеться про епістолярій родини Косачів, насамперед – матері, Ольги Петрівни Драгоманової-Косач, і її дітей). Проаналізовано основні чинники, які вплинули на перемикання й гармонізацію цих двох мовних стихій у їхніх листовних діалогах. З’ясовано, що найбільше вплинув на їхнє епістолярне спілкування західнополіський діалект.

Встановлено також, що актуалізація діалектних елементів у листовних текстах Косачів різномірна граматично: це можуть бути лише окремі слова (найчастіше), словосполучення й речення (здебільшого – стереотипні вислови волинян-поліщуків, традиційні етикетні формули тощо). Ступінь вияву діалектних одиниць значною мірою залежить від фактора адресата. Регулярність їх використання властива насамперед епістолярному спілкуванню Косачівських дітей із мамою.

Ключові слова: літературна мова, діалект, епістолярні тексти, родинне спілкування.

Кожен епістолярний текст – це результат непідготовленої, безпосередньої комунікації, що завжди гіпотетично передбачає використання не тільки літературного мовлення, тобто системно й цілеспрямовано унормованого, а й інших варіантів загальнонародної мови певного етносу, зокрема діалектів, що зумовлено насамперед спонтанністю створення цих текстів.

Особливість мови листовного спілкування родини Косачів визначають насамперед кілька чинників: 1) відсутність єдиних літературних правописних норм кінця XIX – початку XX ст.; 2) безпосереднє (майже постійне) перебування в умовах певного говіркового середовища, передовсім (і щонайбільше) західнополіського діалекту (у період проживання сім’ї в с. Колодяжне), а отже, регулярне спілкування і дітей, і батьків із колодяженцями; 3) особливе – прихильне – ставлення матері, Ольги Петрівни Драгоманової-Косач, до вивчення діалектного мовлення як вагомій складовій формування кожної національно свідомої мовної особистості. Власне ці три чинники й слугували, на наше переконання, основним підґрунтям органічного використання діалектних елементів у їхньому родинному епістолярному спілкуванні.

Закономірно постає запитання, який власне діалект самі Косачі вважали визначальним у своєму слововжитку і який позначився на їхньому родинному спілкуванні щонайбільше. Найвичерпнішу відповідь на це запитання знаходимо в спогадах Косачівських дітей, зокрема у відомому й часто цитованому в різних джерелах твердженні Ольги Косач-Кривинюк:

Дарма, що наш батько був чернігівець, а мати полтавка, всі ми, їх діти, що народилися й зросли на Волині, а **Леся чи найбільше за нас усіх, вважали себе за волиняків** [вирізнення тут і далі мої – С. Б.]. Леся пристрасно любила Волинь, її драгували ті вічні суперечки з лівобережцями, слобожанами, а часто й киянами про те, чи Волинь (і Галичина) – Україна, чи ні, чи чисто по-українськи говорять на Волині, чи якимось „спольщеним язичієм”. З якою втіхою слухала Леся, коли наша мати завзято боронила Волинь і волиняків та їх мову, бо й сама мати стала од довгого й докладного знайомства з Волинню й волиняками їх палкою прихильницею. Як радісно було Лесі, що наша мати у своєму вірші „Волинські спогади” голосно всім сказала, що Волинь незабутня, славетна країна, що вона красує у пишній красі, що вона здавен має українську вдачу. Що рідну мову в краях волинських чути і те слово живуще, – віки невмируще, – скрізь на Волині панує. Ще в тому вірші мати згадала і любий Лесин Звягель і Луцьк стародавній зі старезним замком і широко весняну повідь у ньому (Спогади, 2017, т. 1, с. 142).

Цю змістово подібну думку стверджують у спогадових текстах й інші члени Косачівської родини. Важлива також заувага Ізидори Косач про незмінну мовну стійкість „людності волинської”, яка „не змінилася в певному відношенні, а саме: як мала, так і має велику відпорність так до полонізації, як і до русифікації, й зберегла свою українську вдачу і національну гідність за всіх окупацій і ставила опір під час страшної німецької навали” (Спогади, 2017, т 1, с. 164).

Не можемо не згадати і міркування найстаршої дитини Косачів – сина Михайла – про те, чим для нього особисто було Колодяжне:

[...] я так іноді себе почуваю малим звягельським хлоп'ям, що мені здається, що це тільки вчора було, як я бігав по садку Завадських. Час лине хутко, дуже хутко. В Дорпаті я оце скоро 8 літ, а почуття од них немов я тут лише 8 тижнів. Я й досі не вважаю його своєю власною домівкою, містом, де я мешкаю. Домівка настояща властива для мене, принаймні по тому почуттю, яке зв'язане з цим словом, лише в Колодяжному (до матері, 19.ІІ. [18]98) (Косач, 2008) [тут і далі, покликаючись на епістолярні тексти, будемо зазначати лише адресата, дату й місце його написання – С. Б.].

Міркування про мовні доміанти в родинному спілкуванні (й вихованні дітей посередництвом рідної мови) знаходимо насамперед у листі Лариси Косач до Осипа Маковея:

[...] я мушу сказати, що **вихована я в українській мові** і щодо нашої сім'ї той камінь патріотичний все одно не долетить, хоч і буде кинутий. Жаль мені, що межі Галичиною і Україною в остатні часи частіше перелітають такі камінці, ніж слова щирої поради. Ви у Вашому листі неначе зрікаєтесь українців і вважаєте їх мало не за шарлатанів, що дурять чесну громаду, виставляючи себе знавцями мови і чесними робітниками (12 листопада 1893 р., Київ).

Принагідно зацентруємо на тому, що саме „виховання в українській мові”, а не просто навчання української мови в ранньому дитячому віці послідовно захищала (і системно впроваджувала у власній сім'ї) мати, Ольга Петрівна Драгоманова-Косач, вважаючи рідну мову основою мовного виховання в родині передовсім через створення безперешкодного й природного мовопростору із українським говірковим середовищем для власних дітей (як це було у Звягелі, а щонайбільше – у Колодяжному), через органічне засвоєння уснопоетичної мови українського народу (безпосередня і опосередкована участь дітей у народних обрядових дійствах, слухання пісень, активізація народних ігор у їхніх повсякденних і святкових забавах тощо), через українську лектуру, через використання

мови як ігрового засобу, результатом якого можна вважати насамперед появу особливої родинної метамови Косачів (своєрідне родинне аргю, основу якого становили диференційно окреслені оказіональні прізвиська членів родини), яка поширилася згодом і на родину Драгоманових, і на друзів їхніх родин (див. детально, зокрема, мої праці Богдан, 2006, 2015)), використання якої всупереч очевидній спорідненості зі стилістикою епістолярного спілкування інших українських родин у різні історичні періоди (скажімо, родини Вацлава Морачевського, Олександра Ольжича, Валерія Марченка тощо) має вкрай неоднозначні оцінки відомих учених, зокрема Григорія Грабовича, який називав його „інфантильним дискурсом мовлення” із особливим оцінним маркуванням – „родинним baby talk” (дитинною мовою) (Грабович, 1999).

Для пізнання чинників, які сформували ту особливу мовну парадигму листовного спілкування Косачів (а на сьогодні в розпорядженні дослідників уприступлено для цього вагомому джерельну базу: оприлюднено листовну спадщину родинного спілкування (Листи, 2003), епістолярій Лесі Українки (Українка Леся, 2021), Михайла Косача (Косач, 2008), подружнє листування Петра Косача з дружиною (Подружнє листування, 2019), листування з матір’ю, Єлизаветою Драгомановою (Листи, 2020), підготовлено до друку листування Олени Пчілки)), потрібно звернутися насамперед до актуалізації визначальних рис мовопростору, у якому були створені ці епістолярні тексти. Одразу зауважимо, що мовопростір цього родинного епістолярію неоднорідний: окрім української мови, адресанти почасти послуговувалися також мовою російською (ідеється, зокрема, про листування Петра Антоновича і Ольги Петрівни з матір’ю, Єлизаветою Іванівною, і подружнє епістолярне спілкування Косачів). Чинники, що зумовили перехід адресантів на чужу мову спілкування, – це тема окремої розвідки, тут лиш принагідно зауважимо, що будь-які міркування й твердження дослідників цього питання не будуть позбавлені суб’єктивності й навряд чи претендуватимуть на вичерпність і бездискусійність з огляду на брак достовірної мемуарної інформації, що засвідчила б реальну позицію щодо такого вибору самих адресантів, а тому кожне категоричне необґрунтоване твердження хибуватиме різним ступенем упередженості й непереконливості.

Отож спробуємо насамперед змодельювати диференційні ознаки мовопростору України кінця XIX – початку XX ст., в умовах якого творилися епістолярні тексти Косачів. Із-поміж найпосутніших виокремимо загальновідомі й соціально значущі для формування кожної мовної особистості: 1) диктат Валуєвського й Емського указів та їх руйнівний вплив на поліфункційний вияв українського слова і неможливість його повноцінного розвитку; 2) панування як офіційної (державної) мови – неодмінно чужої, не властивої для мовців (щоразу іншої – залежно від

іноземної експансії того чи того регіону України); 3) відсутність єдиних мовних норм в Україні.

Косачі, як відомо, щонайбільше перебували на теренах, у яких панувала російська імперія, а отже, постійно вимушено опинялися в офіційному полі мови московської: і у Звягелі, і в Луцьку, і в Києві, і в Ковелі, і в Полтаві, і в Гадячі.

Мовна ситуація на Волині цього періоду (де родина мешкала найдовше) була, поза сумнівом, також не на користь української мови, до того ж ускладнена ще й значним впливом мови польської.

Щоб зрозуміти глибину мовних проблем тогочасної Волині, нагадаємо деякі характеристичні й симптоматичні факти Луцька кінця XIX ст., які, очевидно, значною мірою і визначили вибір поведінкового вектора Ольги Драгоманової-Косач у часі перебування її в цьому місті. 6 грудня 1832 року в Луцьку відкривають російську гімназію. Це був, до слова мовлячи, єдиний освітній заклад такого освітнього рівня в місті. Зрозуміло, що винятково з функціонуванням російської мови, без права викладання жодної іншої „регіональної” / „крайової” мови, навіть польської. Одним із найпосутніших аргументів щодо неможливості навчання цієї мови (всупереч тогочасним кількісним показникам етнічного складу міста) було: польська мова (логічно – і будь-яка інша) стане загрозою для російської мови (про це категоричного було стверджено в гімназійних документах і кореспонденціях до вищих освітніх інстанцій):

Преподавать Польский язык в Луцкой, и в прочих Гимназиях Здешнего Края, очень вредно: Язык есть самая главная стихия Народного бытия [...] Допустить преподавание Польского языка в Луцкой Гимназии есть тоже, что развивать Польскую народность, вопреки народности Русской, которой от нас ожидает Правительство, как сие явствует из циркулярного предписания Вашего года за № 499-м (цит. за Котенко, 2010, с. 424).

Про викладання української не можна було й мріяти.

За переписом населення на кінець XIX ст. (1895 року) в місті налічувалося 15 125 осіб, які зазначили 17 різних мов як рідні, зокрема найчисельнішими були названі: єврейська (іврит?) – 9 396 осіб, російська – 2 830, українська – 1 478, польська – 1 233. Очевидно, такі факти й така мовна реальність не могли не насторожувати Ольгу Петрівну. Власне про ці тривоги (і перестороги) щодо відсутності українськомовного середовища в тогочасному Луцьку вона напише згодом в автобіографії („Часто спадав на думку ходячий вираз, що Волинь – це край тяжко ополячений, що вже до значної міри втратив свою українську подобу” (Пчілка, 1930, с. 20)). І тим виразніші й приємніші були емоції та реакції Ольги Драго-

манової-Косач, коли по приїзді Волинь подарувала їй неочікуване й несподіване – унікальні пісенні й мовні скарби. „Отся погана Волинь мене прямо з ума зводить. Уявіть собі, весільних мотивів, які відомі нам своїм убожеством, тут показалось велике багатство! А крім того деякі мотиви такі оригінальні”, – писала вона в листі до брата Михайла Драгоманова 23 листопада 1881 року. А щонайбільше Волинь відкрилася їй у Колодяжному: „В Колодяжному Волинь оточувала нас можна сказати з усіх боків. Не дивно, що Леся вивчила цю волинську говірку і потім з таким успіхом вживала її в своїх творах” (Пчілка, 1930, с. 30).

Саме в Луцьку (Косачі, як відомо, переїжджають сюди 1879 року) Ольга Драгоманова-Косач закладає, за її ж твердженням, „камінчик української культури”. До основних культурних сегментів її культурно-просвітницької діяльності цього періоду щонайперше належать: участь в українських театральних виставах, формування української бібліотеки, видання творів Степана Руданського.

Важливі зауваги про роль і вплив особистості Олени Пчілки на формування українськості тогочасного суспільства знаходимо в споминах її доньок, зокрема Ольги („Як не згадати з найглибшою вдячністю ту надзвичайну здібність і охоту нашої матері «заправляти», як вона сама казала, **своїх дітей та чужих людей в українстві**, в любові до проявів усього хорошого, народного українського” (Спогади, 2017, с. 138)) та Ізидори („В цей період [90-ті роки – С. Б.] не було такої ділянки громадської праці на користь української справи, в якій би Олена Пчілка не брала участі” (Спогади, 2017, с. 218)).

Про непевність і важку скруту української справи (навіть порівняно з близькими сусідніми етносами) кінця XIX ст. чоловік Ольги Петрівни, Петро Антонович Косач, зауважував:

А мы [українці] как раки лезем врозь, разбиваемся все на новые и новые кружки и заводим раздоры между всеми. Дело же укр[аинской] sprawy ни с места! Зато сколько заміров! Напр[имер] желается издание множества газет на укр[аинском] яз[ыке], а одной ‚К[иевской] с[траницы]’ число подписчиков все убывает и убывает. Да що й казать.... Одна грусть! (Косач-Кривинюк, 2006, с. 751).

Власне ці передумови й спонукали насамперед Ольгу Петрівну до створення родинного рідномовного простору, одним із найпосутніших виявів якого й слугують, поза сумнівом, епістолярні тексти родини.

Цілком правомірним, як засвідчила уприступнена для дослідження епістолярна спадщина Косачів, виявилось наше початкове припущення, що літературна мова в листовному спілкуванні цієї родини (зауважмо: ще позбавлена офіційних кодифікацій) була органічно поєднана з говірковим

мовленням. Про вплив і використання тих чи тих діалектів (як лівобережних, так і правобережних) у власному мовленні чи не найпереконливіше ствердила сама Олена Пчілка в споминах про Михайла Старицького:

Щодо української мови, то ще одна обставина обумовила єднання наших поглядів, знань і їхнього застосування в літературній праці: наше, так би мовити, **органічне знайомство з українською мовою – те, яке накопичується з дитинства і яке засноване на природньому, однаково близькому для нас наріччі лівобережному**, бо і Старицький і я були родом з Полтавщини, але за волею долі **ми жилися також з наріччям правобережним**, Старицький живучи на Поділлі (у купленому маєтку в селі Кордишівці), а я – на Волині. Ми обоє зраділи, зустрівши, наперекір поверховим розмовам, і на правобережжі ту саму прекрасну українську мову з деякими незначними діалектичними відмінностями; старі форми, котрі ще збереглися на правому березі Дніпра (і яких уже не стрінеш у мові полтавського люду), навіть подобалися нам. Отже, й виходило, що в той час, як при читанні творів Старицького деякі земляки-полтавці знаходили дивними, новими для свого слуха, введені ним подільські слова, – мене вони не дивували, **я навіть частенько натомість полтавського пропонувала Михайлові Петровичу волинський вираз**, якщо той краще вкладався у вірш (або просто тому, що він мені більше подобався). **Старицький охоче приймав такі „волинізми”**, кажучи: „Так, так, чудесно! Так говорять і в нас на Поділлі”. Такими були основи нашого літературного єднання (цит. за Хорунжий).

А отже, правомірно, мабуть, стверджувати, що саме волинський діалект позначився щонайбільше на мовленні не тільки її власному, а й усієї родини, передовсім дітей. Власне про цілеспрямоване українськомовне середовище в родині загальновідомо з одного чи не найбільш цитованого зізнання Ольги Драгоманової-Косач у листі до Омеляна Огоновського:

Не знаю, чи стали-б Леся й Мих. укр. літератами, колиб не я; може-б стали, але хутній, що ні... Від батька они не моглиб навіть навчитися україн. мови, бо він нею не уміє говорити. Власне я „наважила” і завше окружала дітей такими обставинами, щоб українськ. мова була їм найблизшою, щоб вони змалу пізнавали єї як найбільше. Життя зо мною, та посеред волинського люду спріяли тому (цит. за Документальні виставки).

Уже в цьому листовному фрагменті фіксуємо чимало „волинізмів”, що виявляють говіркові особливості передовсім мовців західнополіського діалекту.

Косачівські діти, за твердженням Ольги Косач-Кривинюк, „так органічно зрослися зо всім колодяженсько-полісько-волинським, що уважали себе тоді й потім усе життя не за полтавців, як мати, а за волиняків-поліщуків” („*Спогади про Лесю Українку*” (с. 51), цит. за Скрипка).

Свідчення цьому – епістолярний ідіолект кожної Косачівської дитини. Одразу зауважимо, що говіркові елементи в їхньому мовленні правомірно вважати не просто стихійним відтворенням особливостей того мовного середовища, в якому їм доводилося перебувати в певний життєвий період, а, властиво, і закономірним вибором. Цей вибір (принаймні для декого з Косачівських дітей) можна беззастережно вважати усвідомленим і мотивованим. Михайло Косач, скажімо, був навіть переконаний, що „ультраволинський діалект” щонайбільше придатний для перекладу українською мовою Святого Письма:

Сьогодні поставили крокви на хаті і на самому вершку квітку зацвітили: себто прибили гілку з акації і букет квіток, ну і, звичайне, майстри прикропили її. Завтра полатають лати, а з неділі жидова гонт побиватиме на даху. Я більш дома сиджу та Євангеліє перекладаю. Оце 6 голов з Матфея перейшов щонайдовших. Тепер кінчаю Нагорну казань, та й заморочна вона. Як шкода, що Куліш не перекладав з грецького, така мова багата, що чудо, а переклад лихий, просто шкода, невіть яка. Мій переклад буде ультраволинський, але се нічого, бо мені здається, що тільки волинський діалект може передати усі одтінки грецької думки. Клопіт мав я з темнотами тексту, а їх таки досить. Проте робота йде досить спірно (до матері, с. Колодяжно, 4 авг[уста] 1890 г.).

Важливий також інший факт, що і мати, Ольга Петрівна, і її старші діти долучалися до збору рідковживаних слів для майбутнього словника української мови. Про це знаходимо, зокрема, згадки в родинному епістолярію, наприклад у листі до Лесі 28 жовтня 1890 року Михайло Косач просить сестру надіслати йому „гарні поліські словеса”:

Найбільш сиджу біля Євангелія та математики. Сивенький уже розпочав свої вірші друкувати. Буде гарненьке виданнячко. В досить незавадньому часі, певне, вийдуть перші 4 букви словаря, еслі цензура не наробить клопоту. Тепер їх доповнюють. Чи не могла б ти надіслати мені які такі єсть у тебе **гарні поліські словеса**, та побільше, я б їх презентував Науменку.

Із-поміж численної кількості таких „поліських слівес”, актуалізованих у листовних текстах Михайла Косача, назвемо хоча б деякі найсимптоматичніші для його ідіостилю (більшість яких, до слова мовлячи, фіксована й у сучасному говірковому мовленні цього регіону): *кварта, роковини, задурно, хутній, пилюга, хурманить, тутай, статкувати, бурка, стішили, людкове, мо'якраз, врхтувати, вельми, зобачити, в той мент, корувати, довг, відати, дві слові, мені до сподоби, упімнутися, напрасне мучиш, літо попанує* тощо.

На переконання ж Лариси Косач, українська літературна мова мала увібрати різні діалекти, до того ж вона акцентувала увагу на природності цього процесу:

Що до „язикового питання” [...] але може його не чіпати, бо й так я з усіма моїми крайнами заслужила собі від Вас: „нехай вам хрін” (в німецькому перекладі: *geh[e]n Sie zum Henker?*). Я не знаю, як там у вас говорять такі речі, краще я не буду Вам сього казати ні по вашому, ні по нашому. Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже „преломляти копье” за мову. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люде і в Галичині і на Україні. Принаймі мене в Галичині розуміли і старі і діти (до О. С. Маковея, Київ, 16 (28).I. 1894).

В одному з листів до своєї приятельки Ольги Кобилянської вона зауважила, що навряд чи можна вважати, що хтось із її сучасників знає українську мову так, як представники інших етносів (імовірно, насамперед з огляду на її тогочасну неунормованість): „Що Ви пізно навчилися нашої літ[ературної] мови, дарма, зате Ви навчилися її, тоді коли інші одразу думали, що знають. Та ще й те, – *entre nous soit dit* – хто знає укр[аїнську] мову? себ то так знає, як можна знати франц[узську], нім[ецьку], англ[ійську] etc” (до О. Ю. Кобилянської, Берлін, 8 (20).V. 1899). Важливо закцентувати й те, що Леся в листах неодноразово висловлювала несхвалення щодо використання московської мови в побутовому мовленні її найближчого кола: „А Фрося заїхала в Київ не з нашої вини і волі, то вже сама собі і сама за себе відповідає. Говорила вона спочатку, як то звичайне, ламаною московщиною, а тепер уже **перейшла зовсім на дуже правильний волинський діалект** і тільки коли-не-коли «закидає» по московськи, та певне й се недовго буде” (до матері, Київ, 19.IX (2.X). 1906).

У межах епістолярних ідіолектів Косачівської родини можна виокремити найчастотніші спільні лексеми різних тематичних груп. Зо-

крема до них належать: *вельми, відати, дома, зобачити, люде, лучче, натура, сьогодні, тільки, хутко*. Деякі з них можна вважати стилістично окресленими для родинного спілкування. Це стосується передовсім, за нашими спостереженнями, лексем *тільки, хутко, дома*. Фонетичний варіант нормативного загальнономовного *тільки* – **ті́лько** – регулярно використано в епістолярному мовленні батьків і всіх дітей. Наведемо хоча б деякі епістолярні контексти: „Озеро од нас за три версти і треба їздити. Та [...] рівняти до Псла? Тепер [...] у Колодяжному видихаю [...], хоч воно не можна сказати, [...] Києві було погано, а все [...]. Одно погано – погода [...] увесь сніг, дощ ішов два дні, і тепер така грязь, що трудно вийти надвір. На мороз **ті́лько** і сподіваюсь” (Михайло до бабусі Єлизавети Іванівни Драгоманової, кінець грудня 1889 р., Колодяжне); „У нас страшенно тепло і бузок цвіте, так що зовсім не хочеться заніматись, а **ті́лько** гуляти” (Ізидора до сестри Ольги, 07.05.1905) (Листи, 2003, с. 268); „Єсть ще проект одної газети – для народа, цілком популярної і маючої на меті **ті́лько** інформувати народ про те, що робиться на світі і без всякого партійного напрямку” (Оксана до сестри Ольги) (Листи, 2003, сс. 260–261). Особливостям уживання цієї лексеми в ідіолекті Лариси Косач присвячено нашу окрему статтю (див. Богдан, 2020).

Хутко – синонім загальноновживаного прислівника *швидко* належить також до послідовно актуалізованих у мовленні родини. Вибираючи поміж цими двома варіантами, Михайло, наприклад, надавав перевагу говірковому варіанту *хутко*: „[...] боже мій, я так іноді себе почуваю малим звягельським хлоп'ям, що мені здається, що це тільки вчора було, як я бігав по садку Завадських. Час лине **хутко**, дуже **хутко**” (до матері, 19.II. [18]98). Зокрема в його епістолярному спілкуванні зафіксовано 46 уживань цієї лексеми, натомість *швидко* – 14 разів. Найчастіше цю говіркову лексему використано в спілкуванні з мамою і сестрами Ларисою та Ольгою, напр. *хутко* буде юбілей Антоновича; *хутко* кінчу; *занадто* вже *хутко*; час лине *хутко*, дуже *хутко*; *хутко* зніму з неї фотографію; *ти тепер* постаткуєш і *хутко* напишеш; *хутко* воно мине; *хутко* знов писатиму; *хутко* знов зашумить студентський рух. Принагідно зауважимо, що Михайло не раз використовував також інші лексеми цього деривативного ряду, зокрема *хуткий*, пор. *Сподіваюсь хуткогого [листа]*; *До зобачення. Ачей хуткогого*; *в хуткім* часі тощо.

У листах Лариси Косач ця лексема також одна із частотних, про що стверджують насамперед кількісні параметри її функціонування в епістолярних текстах – 442 рази. Нерідко її вжито (та інші однокореневі лексеми) і в поетичних та прозових текстах, пор. *вона летіла хутко, мов стокрила*; *хутко-хутко* усе незабутнє забувається в світі оцім; *І Софія подалась хуткою* ходою стемнілою стежкою до курзалу.

Особливим стилістичним маркером діалектного мовлення слугує типово західнополіська лексема *дома*. Для поліщуків *дома* – то особливе полісемантичне поняття, яке об'єднує і оселю, і все, що навколо неї, – подвір'я, садок, зрештою – усе, що вміщує поняття *мала батьківщина*. Такою для всіх Косачівських дітей було Колодяжне.

Як відомо, у Колодяжне Косачі приїхали в травні 1882 року. Лариса Косач, за твердженням сестри Ольги, (подібно до брата Михайла) вважала його своєю „єдиною домою”: „з ним [з Колодяжним – С. Б.] пов'язано найкращі спогади про дитячі та юнацькі роки поетеси, тут була її творча „майстерня” – „білий” будиночок, де написано чимало геніальних творів” (однак у збережених Лесиних листах саме таке зізнання відсутнє, натомість фіксуємо його неодноразово в Михайлових, напр. „Колодяжне – оце власне «дома», а решта, то це все так собі – межі іншим” (до матері, 19. 02. 1897)). Очевидно, саме такі суб'єктивні особисті твердження і зумовили частотне вживання цієї лексеми як одного з продуктивних топосів Косачівського родинного епістолярного спілкування. Для Лесі (і не лише для неї, а й для інших дітей, зокрема для Михайла) саме Колодяжне і Волинь слугували синонімом рідного дому, що й актуалізовано поняттям говіркового номена *дома*.

За нашими спостереженнями, це слово було неодмінним регулярним елементом їхнього епістолярного спілкування в різні періоди життя, а отже, найімовірніше, і повсякденного родинного. Запозичення цієї лексеми з говіркового мовлення та поява в словнику родини, безперечно, „колодяженський” період. Невипадково й актуалізація її в епістолярії Косачів припадає саме на час переїзду родини в Колодяжне, а семантична структура цієї лексеми, як свідчать наші спостереження, має виразну територіальну ознаку. У кореспонденції попереднього – „доколодяженського” – періоду вона має значно частіше інший граматичний статус – прислівниковий, а не іменниковий. Порівняймо, зокрема, її вживання в епістолярному мовленні Лесі та Михайла: „*От я і дома! Дивно се якось отак перелетіти швидко з Відня на Волинь, аж навіть у голові якийсь хаос повстає з тих враженнів, думок, порівняннів, тепер удома мені все якимсь иншим здається, все здається таке як і перше було, однак на всьому немов якась инша барва лежить*” (до Косача М. П., Колодяжне, кінець березня 1891 р.) і „*Леопарді і альбом я тобі одразу ж вишлю, як приїду до дома. Дома я мислю бути числа 20-го, напевне*” (до сестри Лариси, 14 юля 1891 р. Полонне).

Паралельне вживання обох прислівникових варіантів спостерігаємо навіть у листах до тих самих адресатів, порівняймо хоча б два Лесиних листи до Драгоманових: „*Мусить бути, що до зими я нікуди з дому не виїздитиму, хіба що в Одесу вирвуся на який час на весілля гуляти, – слава*

богу, там холери нема. Отож вийде таке чудо, що я цілий рік буду вдома, (бо пробування на Бугові я не вважаю за пробування «на чужій стороні») і, здається, се буде добре для мене” (до подружжя Драгоманових, Колодяжне, 18.VIII.1892); „Я тепер в весняному настрою і думками вже **не дома**, а по світах літаю” (до родини Драгоманових, весна 1893 р.).

І навіть прислівникова експлікація варіанта *дома* (замість *удома* / *вдома*) припадає найчастіше на локус Колодяжного, як-от: „Мама з дітьми тепер вже **дома**, в Колодяжному” (до Драгоманова М. П., Одеса, 17.VIII (29.VIII).1893). Натомість варіант *вдома* / *удома* (паралельно вживаний у її епістолярних текстах) стосується здебільшого інших топосів. Прикметно, що зіставлення *Київ–Колодяжне* демонструє, що лексема *дома* не асоціювалася в неї жодного разу з помешканням у столиці: „Пуц мене трошки слухається і не робить мені жадних прикростів, як було часом, **дома**” (до Косач О. П. (матері), Київ, 24.X (5.XI).1893); „Хоч все таки чудно було, що прийшлося провести Різдво і Новий Рік **не дома**” (до Драгоманової Є. І., Київ, 23.I (4.II).1894); „Літом ж певне приїдемо трохи пізніше ніж торік, бо вже ж ми більш ніж півроку не будемо **дома**, то як же нам, не побувши **дома** хоч з місяць поїхати на все літо в Гадяч, вже наші й так заскучали за нами” (до Драгоманової Є. І., Київ, 16 (28). II.1894); „Писали мені з **дому**, що дядина пише в листі до наших, ніби здоров’я Ваше всетаки недобре, дуже се мені прикро! ... Тижднів через три вже поїдемо до **дому** на свята, а після свят не знаю, чи будемо в Києві, більш того, що ні” (до Драгоманова М. П., Київ, 18 (30).III.1894).

Уживаючи цю лексему поза звичним „колодяженським” контекстом, Лариса Косач неодмінно подає її з графічним маркером – лапками, імплікуючи, очевидно, у таких випадках відсутність властивої для цієї номінації семи ‘рідна’, що спостерігаємо, скажімо, у згадці про *дому* в Кутаїсі: „Так отже «пуф» якийсь ув’язався! Правда, я його десь ще їдучи кіньми захопила, бо ще тоді стало мені погано і в Тіфлісі через те про світолічення не розпиталась, хотіла вже якось доїхати до нової «**доми**», бо почувала, що ледве держуся” (до Косач О. П. (матері), Кутаїсі, 30.X (12.XI).1910). Ще один раз вона називає *домою* і своє помешкання в італійському Сан-Ремо: „Взагалі проти Австрії мені Італія, а надто Сан Ремо здається «**дома**», – тут і тепліше і привітніше і природа і люде. Всі мене прийняли як рідну” (до родини Косачів, Сан-Ремо, 20.X (2.XI).1902). До слова мовлячи, словосполуку *до дома* фіксовано в її епістолярному спілкуванні лише двічі, пор. „Грошей, я думаю, мені стане до самої *доми*” (до Косач О. П. (сестри), Хелуан, 6 (19).III.1913).

Характеристичним для ідіостилію епістолярію Михайла Косача можна вважати також частотне використання етикетних висловів, що містять лексему *зобачити*, уживану, імовірно, під впливом на говіркове мовлення

поліщуків польської мови. Зокрема в його листах зафіксовано 79 уживань прощального вислову до зобачення: „**До зобачення**. Цілую тебе, Лесю, Лілю, Кохота та Дору” (до мами 16 лютого 1889 р., Київ); „**А тим часом до зобачення**” (до матері й до Лесі, 5 листопада 1889 р., Київ); „**Ну, папір кінчається, пора і листа кінчати. То ж до зобачення!**” (до матері, 9 лютого 1903 р.). Лексеми зобачити, зобачивши відзначаються ще більшою частотністю (136 актуалізацій), напр. **зобачивши** твої книжки у мене (5 листопада 1889); **зрешти, ще зобачим** (5 листопада 1889); **на це літо я вже непременно мушу зобачиться** з Вами (грудень 1889 р.); **теж думаю піти зобачити** (30 січня 1890 р.); „**і тут я зобачив**, як треба непременно видати «Світову річ» у її першотворі (2 червня 1890); **Не повіриш, Зеїску, як я зрадів уранці, прокинувшись та й зобачивши** тихі води і поля розлогі, зелені діброви і темні луки землі чудової, благословенної Подолії (14 червня 1891 р., Полонне).

У словнику епістолярію Лариси Косач варто виокремити такі діалектизми: *багацько, баловані, вдатна, вражіння, врядитись, їдира, гніватися, гряниця, дбайність, двірець, їда, загайно, замір, звичайка, згубливі, клопінніше, кумпанія, лічення, марниця, надгорода, натура, на моє око, не судна, окреме, охвітніше, поведіння, поворот, попанувало, прихапцем, ратунок, розтроюдитися, розстроїти, скуток, справунки, сьогодні, тарапати, товаришили, тямити, цяти, чудо, чучвірила* та ін.

Важливо й те, що деякі власне „колодяженські” вислови актуалізовані в епістолярних текстах Косачів із вказівкою на джерело (*волиняки, колодяженці*), поодинокі мають навіть персоналізацію, як-от неодноразово зазначено колодяженського філософа Купер’яна. Щонайбільше таких висловів знаходимо в листовному ідіолекті Лариси Косач. Найчастотніший поміж них вислів **як не може бути** – усічений варіант **усе, як не може бути добре** („**Не знаю, чому не пише мама до Вас, я на неї нападуся за це дуже, як приїду до дому. Вона нам часто пише і з листів видно, що у них все гаразд «як не може бути» мовляли наші волиняки**” (до Драгоманова М. П., Київ, 5 (17).IV.1894)), пор. також **то ж то сумá** („**Отож, значить, мені треба 700 р[ублів] забезпечених, щоб прожити місяців 4 в Єгипті (а з місяць піде на переїзд) – «то ж то сумá!» говорячи по Колодяжанськи...**” (до Косач О. П. (сестри), Кутаїсі, 20.IX (3.X).1912)). Використовуючи вислів *слава Богу*, який має узвичаєно статус загальнономовного, вона не раз підкреслювала, що повний варіант цього етикетного вислову безпосередньо пов’язаний із колодяженською говіркою: **слава Богу, нічого не наслучалось; слава Богу, нічого нового; нічого нового не наслучалось, слава Богу; нічого нового, слава Богу** („**Ти досі вже отримала мого великого листа – з того часу нічого «не наслучалося» (слава Богу, кажуть волиняки**” (до

Косач О. П. (матері), Хоні, кінець грудня 1911 (початок січня 1912)); „В нас нічого нового «слава Богу» нема, всі в доброму здоров’ї” (до Косач О. П. (матері), Київ, 13 (25).X. 1898)).

Значна частина говіркового лексикону, експлікованого в епістолярних текстах родини, належить до активного словника й сучасних мешканців Західного Полісся, це, зокрема, такі лексеми: *баюра, видержка, довжниця, заплава, запомога, звоцики, значіння, лікарства, лічебниця, люде, людкове, медичка, натура, погибель, поправка, ратування, скуток, слабість, тарапати, хвершалка, хроба, загайна, зіритована, жалувати, здумати, захорувала, корувати, ремствувати, тямлю, хтіла, чучверіла, охвітніше, сьогодні, тільки, окреме* та ін.

А отже, в епістолярному спілкуванні родини Косачів перемикання літературного й діалектного мовлення можна вважати регулярним. Це було зумовлено кількома чинниками: відмінностями мовного середовища соціуму й родини, різністю мови повсякденного й офіційного / професійного спілкування батьків, мови родинного спілкування і мови освітніх закладів Косачівських дітей. Українська літературна мова, безперечно, домінувала в родинному спілкуванні, однак важливим був і вплив діалекту, використання якого визначав передусім фактор адресата, а тому воно було обмежене й найбільш актуалізоване здебільшого колом найближчої родини.

Найпосутніший вплив на листовне мовлення родини мав західнополіський діалект, найвиразніше представлений в епістолярних лексиконах Олени Пчілки, Михайла та Лариси Косачів.

Водночас можна стверджувати, що вияв діалектних елементів у листовних текстах Косачів мав хоч і регулярний характер, але був експлікований здебільшого фрагментарно (на рівні окремих лексем і рідше – висловів). Найповніше він заактуалізований, за нашими спостереженнями, в ідіолекті Михайла Косача.

БІБЛІОГРАФІЯ

Богдан, С. (2006). Родинне спілкування Косачів: етикетні стереотипи в епістолярних текстах. *Лесь Українка і сучасність: зб. наук. праць*, 3, 46–61.

Translitteracja: Bohdan, S. (2006). Rodynne spilkuvannia Kosachiv: etyketni stereotypy v epistoliarnykh tekstakh. *Lesia Ukrainka i suchasnist: zb. nauk. prats*, 3, 46–61.

Богдан, С. (2015). Оказіональні найменування номінативного поля дитина в епістолярних текстах Лесі Українки. *Лінгвостилістичні студії*, 3, 6–36.

- Translitteracija:** Bohdan, S. (2015). Okazionalni naimenuvannia nominatyvnoho polia dytyna v epistoliarnykh tekstakh Lesi Ukrainky. *Linhvostylistychni studii*, 3, 6–36.
- Богдан, С. (2020). Про „тілько” і не тільки в мовотворчості Лесі Українки: у пошуках ідіостилю. *Культура слова*, 2(93), 100–114.
- Translitteracija:** Bohdan, S. (2020). Pro „tilko” i ne tilky v movotvorchosti Lesi Ukrainky: u poshukakh idiostyliu. *Kultura slova*, 2(93), 100–114.
- Грабович Г. (1999, листопад). Кобзар. Каменяр. Дочка Прометея. *Критика*, 16–19. <https://m.krytyka.com/ua/articles/kobzar-kamenyar-dochka-prometeya>
- Translitteracija:** Hrabovych H. (1999, lystopad). Kobzar. Kameniar. Dochka Prometeia. *Krytyka*. 1999, 16–19. <https://m.krytyka.com/ua/articles/kobzar-kamenyar-dochka-prometeya>
- Документальні виставки. Чи тільки в творчості Українка? (до 150-річчя від народження Лесі Українки). https://tsdial.archives.gov.ua/index5_13.html
- Translitteracija:** Dokumentalni vystavky. Chy tilky v tvorchosti Ukrainka? (do 150-richchia vid narodzhennia Lesi Ukrainky). https://tsdial.archives.gov.ua/index5_13.html
- Косач-Кривинюк, О. (1971/2006). *Леся Українка. Хронологія життя і творчості Лесі Українки*. Волинська обласна друкарня.
- Translitteracija:** Kosach-Kryvyniuk, O. (1971/2006). *Lesia Ukrainka. Khronolohiia zhyttia i tvorchosti Lesi Ukrainky*. Volynska oblasna drukarnia.
- Косач, М. (2018). *Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських*. Видавничий Дім „Комора”. <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/18326-listi-tak-dovgodyut-3nadobi-arhivu-lesi-ukrayinki-v-slov-yanskiy-bibliotetsi-u-prazi/>
- Translitteracija:** Kosach, M. (2018). *Tvory. Pereklady. Lysty. Zapysy kobzarskykh*. Vydavnychiy Dim „Komora”. <https://diasporiana.org.ua/miscellaneous/18326-listi-tak-dovgodyut-3nadobi-arhivu-lesi-ukrayinki-v-slov-yanskiy-bibliotetsi-u-prazi/>
- Котенко, Т. (2010.). Луцький період життя і творчості П. С. Морачевського як педагога. Письменника, книгознавця (1832–1834). *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України*, 35, 412–425.
- Translitteracija:** Kotenko, T. (2010.). Lutskyi period zhyttia i tvorchosti P. S. Morachevskoho yak pedahoha. Pysmennyka, knyhoznavsia (1832–1834). *Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Lutsk v istorii Volyni ta Ukrainy*, 35, 412–425.
- Листи, 2003 – „Листи так довго йдуть...”: знадобу архіву Лесі Українки в Слов’янській бібліотеці у Празі. (2003). Просвіта.
- Translitteracija:** „Lysty tak dovho ydut...”: znadoby arkhivu Lesi Ukrainky v Slovianskii bibliotetsi u Prazi. (2003). Prosvita.
- Листи, 2020 – Листи Петра Косача до Єлизавети Іванівни Драгоманової. (2020). *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, 15, 41–166.
- Translitteracija:** Lysty Petra Kosacha do Yelyzavety Ivanivny Drahomanovoi (2020). *Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 15, 41–166.
- Пчілка, О. (1930). *Автобіографія. Оповідання: з автобіографією*. Рух.

- Transliteracija:** Pchilka, O. (1930). *Avtobiohrafia. Oprovidannia: z avtobiohrafieiu. Rukh.*
- Пчілка, О. (2011). „Золоті дні золотого дитячого віку...”. Веселка.
- Transliteracija:** Pchilka, O. (2011). „*Zoloti dni zolotoho dytiachoho viku...*”. Veselka.
- Скрипка, Т. *Колодяжне*. https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/RodoviSadyby/Kolodjazhne.html#google_vignette
- Transliteracija:** Skrypka, T. *Kolodiazhne*. https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/RodoviSadyby/Kolodjazhne.html#google_vignette
- Спогади – *Спогади про Лесю Українку*. (2017). (Т. 1). Темпора.
- Transliteracija:** *Sporhady pro Lesiu Ukrainku*. (2017). (Т. 1). Tempora.
- Українка, Леся. (2021). *Повне академічне зібрання творів* (Т. 10–14). Комора, Смолоскип. <https://ubi.org.ua/uk/activity/zibrannya-tvoriv-lesi-ukra-nki-u-14-i-tomah>
- Transliteracija:** Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Т. 10–14). Komora, Smoloskyp. <https://ubi.org.ua/uk/activity/zibrannya-tvoriv-lesi-ukra-nki-u-14-i-tomah>
- Хорунжий, Ю. Олена Пчілка – горда жіноча душа. *Українське життя в Севастополі*. http://ukrlife.org/main/minerva/parsuny_pch.htm
- Transliteracija:** Khorunzhyi, Yu. Olena Pchilka – horda zhinocha dusha. *Ukrainske zhyttia v Sevastopoli*. http://ukrlife.org/main/minerva/parsuny_pch.htm
- Шацька, А. (Укл., комент.). (2019). Подружнє листування Косачів. *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*, 13/14, 260–472.
- Transliteracija:** Shatska, A. (Ukl., koment.). (2019). *Podruzhnie lystuvannia Kosachiv. Spadshchyna. Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 13/14, 260–472.

Code-Switching between Literary Language and Dialect in the Epistolary Communication of the Kosach Family

A dominant stylistic feature of epistolary communication, as linguists commonly define it, is spontaneity. Another significant characteristic is the use by both sender and recipient of two forms of the common national language: literary and dialectal. This reflects the natural process of switching between these two linguistic codes, with varying degrees of explicitness and a clear predominance of literary language, especially in the correspondence of the Kosach family – most notably between the mother, Olha Petrivna Drahomanova-Kosach, and her children.

This chapter examines the primary factors influencing the switching and integration of these two linguistic elements within their letter exchanges. The analysis reveals that the Western Polissian dialect significantly shaped their epistolary communication. Additionally, it is shown that the use of dialectal elements in the Kosach family letters varies grammatically, encompassing individual words (most frequently), phrases, and sentences (especially traditional Volhynian-Polissian expressions and etiquette formulas). The extent of dialectal elements is largely recipient-dependent, with dialect use being most regular in the communication between the Kosach children and their mother.

Keywords: literary language, dialect, epistolary texts, family communication.